

נחש על פרשת דרכים לאור המקורות

"אמר ר' יצחק: למה הדבר דומה? לעכנא שהיה יושב על פרשת דרכים ונושכת לעוברים ושבים. בא הדרבון (גירסה אחרת ברד"ל - הצב) וישב לו כנגדה. בא החבר וראה אותו. אמר: זו עכנא - כך היא דרכה: לשוך. (אבל) על זה אני תמיה שבא ונדבק לה" (דברים רבה פרשה ו', יא).

מאז חטא אדם הראשון יושב לו העכנא (נחש) על פרשת דרכים. נחש שלובש צורות ופרצופים שונים ונושך להם לעוברים ושבים. על האדם להתמודד עם הופעותיו השונות של הנחש ועם נשיכותיו שעלולות לעיתים להיות ארסיות. הנחש מגלם בתוכו מאז ימי בראשית את הקלקול, אך בהופעתו נעוצות גם אפשרויות התיקון. בעיוננו זה ננסה לבדוק פנים מספר של "נשיכת הנחש" מחד, ופנים מספר של תיקון והתמודדות עם נשיכותיו - מאידך. בכל הנחשים בהם נעסוק, הן באלו המופיעים בתורה והן באלו המופיעים בדברי חז"ל נגלה זיקה מהותית לנחש הקדמוני, הוא הנחש של ספר בראשית.

"וכי נחש ממית או נחש מחיה?!"

"תנו רבנן: מעשה במקום אחד שהיה ערוד (נחש) והיה מזיק את הבריות. באו והודיעו לו לרבי חנינא בן דוסא. אמר להם הראו לי את חורו. נתן עקבו על-פי החור, יצא ונשכו ומת אותו ערוד. נטלו על כתפו והביאו לבית המדרש. אמר להם: ראו בני, אין ערוד ממית אלא החטא ממית. באותה שעה אמרו - אוי לו לאדם שפגע בו ערוד ואוי לו לערוד שפגע בו רבי חנינא" (ברכות לג, ע"א).

אומר הספורנו על הנחש בבראשית: "הוא השטן הוא יצר הרע, רב ההיזק עם מיעוט היותו נראה"¹. יצר הרע מתלבש לו בלבוש נחש ובלבושים רבים נוספים. הטקטיקות רבות ומגוונות אך המגמה אחת: "מזיק את הבריות". מחורו הלא נראה צופה הנחש על בני האדם ויוצא בכל עת שבכוחו להזיק.

1. ספורנו בראשית ג', א.

ר' חנינא מבקש מבני העיר להראות לו את החור ממנו יצא הנחש, או במילים אחרות להראות לו את נקודת התורפה המאפשרת לו לנחש בכל פעם להרים ראש להכיש ולשוב לחורו. "הראוהו את חורו" והגמרא לא מציינת מהו אותו חור, מהי אוחתה נקודת תורפה, אך ניתן אולי ללמוד עליה מתגובתו של רבי חנינא: "נתן **עקבו** על-פי החור", ובכך רמז להם לאנשי העיר לשים ליבם דווקא למצוות של "עקב השמעון - כמלכות הקלות שאדם דש זכן בעקביו"².

נראה לומר כי במקרה זה, הזלזול במצוות הקלות היומיומיות הפשוטות לכאורה, הוא שמוציא את הנחש מחורו ומאפשר לו לשוב ולפגוע בבריות בדרך המאפיינת אותו מאז העונש כדברי הקב"ה לנחש: "הוא (האדם) ישופך ראש ואתה (הנחש) תשופנו **עקב**". לא עוד עמידה ישירה ומחציפה של הנחש מול האדם וכנגד אלוקים "אף כי אמר אלוקים", כדבריו לחוה, אלא עתה דרכו לבוא בגניבה, מאחור, מה**עקב** כשאין האדם מבחין בו ואז הוא תוקף בנקודת התורפה - מהכשל במצוות שהאדם דש **בעקביו**.

יציאה של הנחש מחורו, אומר לנו רבי חנינא, היא פונקציה של מצבו הרוחני של האדם והיא מעמידה אותו על פרשת דרכים ומחייבת חשבון נפש. שהרי כדברי ר' חנינא לתלמידיו: "אין הערוד ממית אלא החטא ממית". הנחש, אם נשכיל לא לראות בו מפגע תברואתי, פותח פתח לבירור החטא ותיקונו³.

נחש הנחושת והנחש הקדמוני

העיקרון לפיו "אין הערוד ממית אלא החטא ממית" נעוץ בימים קדמונים של היות עם ישראל במדבר. "ויעש משה נחש נחושת וישימהו על הגס והיה אם נשך הנחש את איש והביט אל נחש הנחושת וחי". (במדבר כ"א, ט) וכבר אמרו רבותינו⁴: "וכי נחש ממית או נחש מחיה?! אלא בזמן שישראל מסתכלין כלפי מעלה ומשעבדין את ליבם לאביהם שבשמים היו מתרפאין ואם לאו היו נימוקין". ישראל חטאו בחטאיו של נחש ולכן נענשו בנחשים ושרפים שהמיתו בהם עם רב. הכתוב מבאר את אמצעי התיקון לחטאם שהיה גם הוא נחש - נחש הנחושת. כאמור בא העונש באמצעות הנחשים והשרפים לרמוז על מהות החטא ולקשר את מעשי העם למעשי הנחש הקדמוני.

א. "ידבר העם באלוקים ובמשה". (במדבר כ"א, ה) רש"י: "כשו עבד לקונו... (לאמור) שניהם שווים". אמנות טשטוש ההבדלים בין עליונים לתחתונים, בין בורא לנברא, בין עבד לקונו - היא היא אומנותו של נחש: "והייתם כאלוקים יודעי טוב ורע" אומר הנחש לחוה, וכדברי רש"י במקום: "וכייתם כאלוקים - בוראי עולמות".

2. רש"י דברים ז', יב.

3. אף אנשי העיר מודעים לכך בצורה זו או אחרת, שכן הם מועיקים דווקא את רבי חנינא לטפל בו.

4. ר"ה כט, ע"א וכן מובא ברש"י לבמדבר כ"א, ח.

ב. טשטוש מעין זה יסודו בראייה שקרית וסופו שהוא מוביל להוצאת דיבה ולכפיות טובה: "וינשכו את העם: יצוא נחש שלקח על הולאת דיבה ויפרע ממוילאי דיבה. יצוא נחש שכל המינים נטעמין לו טעם אחד ויפרע מכפויי עוצב שדצר אחד משתנה להם לכמה טעמים". (רש"י במדבר כ"א, ו).

"מביא דיבה הוא אשר יראה יגיד, אבל מוציא דיבה הוא כסיל האומר שקר"⁵. הנחש מוציא דיבה באמרו "אף כי אמר אלוקים לא תאכלו מכל עץ הגן, והעם שבעקבות מות אהרן "חזרו לאחוריהם שבע מסעות"⁶ - והדבר ריפה את ידיהם, ויאש את רוחם וגרם להם לדבר סרה באלוקים ובמשה, מוציאים אף הם מפייהם דברי שקר: "כי אין לחם ואין מים ונפשנו קצה בלחם הקלוקל"⁷. הם ניזונים מהמץ שהוא כורע גד אך מחציפים פניהם לאמור כי אין לחם וכי מה שיש, קלוקל הוא.

אמנם נכון הוא כי פעמים מספר בנדודיהם במדבר לא היו מים לעם⁸ אך לא כן הדבר הפעם, ובכל זאת טוען העם "אין מים". הוצאת דיבה במה שקשור לאכילה דווקא - אף היא אומנותו של נחש המפתה את האשה לאכול מהעץ היחיד שנאסר לאכילה.

אדם וחווה מחד, ודור המדבר מאידך, ניזונים ישירות מאת הקב"ה כמעט ללא מגבלות⁹ ומתוך תחושה מתמדת כי הקב"ה הוא "הזן את העולם כולו בטובו" ובשני המקומות נכשלים ומוציאים דיבה בנקודה זו.

ג. בד בבד עם הוצאת הדיבה מדגיש רש"י גם את כפיות הטובה של העם. במקום להודות על הנהגת ה' אותם במדבר והזנתם הניסית הם מדברים סרה. במקום להודות על טעמיו המרובים והמשתנים של המן הם מתלוננים כאילו גורלו של הנחש "שכל המינים נטעמין לו טעם אחד", גורלם הוא.

כפיות הטובה (המאפיינת גם את אדם הראשון בחטאו - "האשה אשר נתת עמדי, היא נתנה לי ואוכל" וכדברי רש"י במקום¹⁰: "כאן כפר בטובה"), שורשה בחטא הראייה. מי שלא מביט נכונה לא רואה את השגחת הקב"ה על בראיו. מי שלא מביט נכונה רואה דווקא בעץ האסור "כי טוב העץ למאכל ותאוה הוא לעיניים ונחמד העץ להשכיל".

מי שלא מביט נכונה רואה במן שהוא כצפיהית בדבש - לחם קלוקל. הראיה הקלוקלת שמביאה להשוואת עבד לרבו, להוצאת דיבה ולכפיות טובה היא הצריכה לתיקון ולכן: "ויאמר ה' אל משה עשה לך שרף ושים אותו על נס והיה כל הנשך וראה אותו וחי. ויעש משה נחש נחושת... והיה אם נשך הנחש את איש והביט אל נחש הנחושת וחי". (במדבר כ"א, ח-ט).

5. רמב"ן, בראשית ל"ז, ב.

6. רש"י במדבר כ"א, ד.

7. שם, כ"א, ה.

8. ראה שמות ט"ו, כב. שם י"ז, א. במדבר כ', ב. ועוד.

9. על האדם וחווה מטיל הקב"ה מגבלה אחת: "ימעץ הדעת טוב ורע לא תאכלו ממנו... בראשית ב', יז. ועל אוכלי המן מטיל הקב"ה שתי מגבלות: האיסור להותיר - שמות ט"ז, יט, והאיסור ללקוט בשבת

שם, שם, כו.

10. בראשית ג', יב.

הנחש - סוד התיקון

כפי שראינו, ההבטה בנחש הנחושת מסירה את נוקו של הנחש, מפני שהבטה הנעשית "בכוונה" כדברי רש"י¹¹ עניינה ברור: התבוננות בשורשי החטא ובגורמיו. "ראו בני לא הערוד ממית אלא החטא ממית" כנגד "ותרא האשה כי טוב העץ למאכל וכי תאווה הוא לעיניכם..."¹².

זה לעומת זה עשה אלוקים: כנגד ראייה שיכולה להמית - ראייה שמחיה. כנגד נחש שממית - נחש המחיה, שכן "הוא מדרכי התורה שכל מעשיה נס בתוך נס תסיר הנזק במזיק ותרפא החולי במחליא"¹². הריפוי באמצעות גורם המחלה כוחו יפה לא רק במחלות הגוף¹³ אלא אף בחולי הרוחני, שכן התיקון האמיתי נעוץ ביכולת להפוך את השימוש הקלוקל שעושה האדם בכוחות שניתנו לו לשימוש בונה, נעוץ ביכולת להסתכל הסתכלות נכונה על הדברים: "בזמן שישראל מסתכלין כלפי מעלה ומשעבדין את לבם לאביהם שבשמים - מיד מתרפאין"¹⁴.

בר-כוכבא והנחש

לתמיהה "וכי נחש ממית או נחש מחיה"? נדרש אפילו אדריינוס קיסר המבין באופן דומה את מותו של בר-כוכבא בעת נפילת ביתר.

אחרי קרבות קשים ומרים ולאחר מצור בן שלוש שנים על העיר ביתר, מספר המדרש כי בר-כוכבא חושד בדודו רבי אלעזר המודעי היושב בצום ובתענית כי הוא משתף פעולה עם הרומאים, בועט בו בחזקה והורגו.

ממשיך המדרש (איכה רבה פרשה ב' אות ד'): "יצתה בת קול... ואמרה לו: אתה סימית זרוען של ישראל וסימית עין ימינך לפיכך זרועו של אותו האיש (בר-כוכבא) יבש תיבש, ועין ימינו כהה תכהה. מיד גרמו עוונות ונלכדה ביתר ונהרג בן-כוזיבא (מכאן ואילך מובאים הדברים בתרגום) והביאו ראשו לפני אדריינוס".

אמר: מי הרג לזה? אמר לו חייל אחד: אני הרגתי לזה. א"ל (אדריינוס לחייל): לך והביאו לפני הלך והביאו ומצא נחש כרוך על צוארו. אמר אדריינוס: אילו לא אלוקיו הרגו לזה, מי היה יכול לו? וקרא עליו את הפסוק: "אם לא כי צורם מכרם".

הנחש הכרוך על צווארו של בר-כוכבא מסמל כי בעטיו של חטא מת ולא מפני שגברו עליו בקרב. חיל רומא גובר על צבא בר-כוכבא מפני ש"גרמו עוונות" - מפני ההתרופפות הרוחנית והפגיעה בכבוד התורה לה אנו עדים במחנה ישראל והנחש על

11. במדבר כ"א, ח.

12. רמב"ן, במדבר כ"א, ט.

13. כמו שידוע בנושא החיסונים.

14. ר"ה כט, ע"א.

צווארו של המנהיג, אולי כמו הדרקון הכרוך על החבית במשל שנותן אספסיאנוס לריב"ז¹⁵, בא לכוון את התבוננות העם לגורמים האמיתיים שהביאו לחורבן. מהו חטאו הספציפי של בר-כוכבא? אף לכך סימוכין ברורים בדברי המדרש: "כשהיו יוצאין למלחמה היו אומרים (כלפי שמיא) לא תסעוד ולא תכסוף (לא תעזור ולא תפריע)". הגאווה שלוקה בה בר-כוכבא עקב כוחו העצום ועמידתו האיתנה כנגד לגיונות רומי מופנית אף כלפי שמיא, ובסופו של דבר גורמת למפלתו. חטא הגאווה נעוץ גם בחטאו של הנחש בהתריסו כנגד דברי ה' ובהבטיחו לאשה "לא מות תמותון"

נחש על-פי המערה

שלוש פעמים אנו פוגשים נחש על-פי מערה בה קבור אחד מגדולי ישראל. פעם על פתחו של האמורא רב כהנא, ופעמיים על פתח המערה של רשב"י. אצל כל אחד מהם מסמל הנחש יסוד שונה. נפתח דווקא במאוחר יותר - רב כהנא:

הגמרא בבבא קמא דף קיז, ע"א, מספרת על עלייתו של רב כהנא מבבל לארץ ישראל לבית מדרשו של רבי יוחנן¹⁶. רב כהנא העולה לא"י בעקבות מעשה שהיה מעורב בו בבבל מקבל עליו את הוראת רב שלא להקשות לרבי יוחנן בביהמ"ד שבע שנים. ריש לקיש הפגוש את רב כהנא מתרשם מחריפותו הרבה ומבשר לרבי יוחנן: "ארי עלה מבבל. לעיין מר במתיבתא דלמחר".

ומתארת הגמרא¹⁷: למחר הושיבו אותו (את רב כהנא) בשורה הראשונה לפני רבי יוחנן¹⁸. אמר ר' יוחנן שמועה ולא הקשה (רב כהנא), שמועה (נוספת) ולא הקשה. הוריד אותו אחרנית (משורה לשורה) שבע שורות, עד שהושיב אותו בשורה האחרונה. אמר לו ר' יוחנן לר' שמעון בן לקיש: ארי שאמרת נעשה שועל! אמר (רב כהנא בליבו): יהי רצון שאותן שבע שורות שהורידוני תהיינה תמורת שבע השנים שאמר לי רב. קם, עמד על רגליו, אמר לו ר' יוחנן: שיחזור אדוני מתחילת דרשתו. אמר (ר' יוחנן שוב) את דרשתו והקשה רב כהנא. העמידו והושיבו אותו (שוב) בשורה הראשונה. אמר ר' יוחנן שמועה והקשה רב כהנא.

ר' יוחנן היה יושב על שבעה כרים (כדי שיראוהו הכל) הורידו לו מצע אחד מתחתיו (הראה שמקטין עצמו בפני רב כהנא מפני שלא יכול להשיב על קושיותיו). שוב אמר (ר' יוחנן) שמועה והקשה לו (רב כהנא) עד שהורידו לו את כל הכרים מתחתיו ונשאר יושב על הארץ.

ומספרת הגמרא שר' יוחנן זקן היה והיו גביני עיניו יורדים למטה (עד שלא יכול היה לראות היטב). אמר להם: הגביהו לי את עיני ואראה אותו. הרימו לו את גביניו במכחול של כסף ראה אותו (את רב כהנא) שהיו שפתיו פרודות כאילו היה מחיך.

15. ראה גיטין נ, ע"ב.

16. על הסיבה לעלייתו עיין שם בגמרא.

17. הדברים מובאים בתרגומו של הרב עדין שטיינולץ.

18. מקום הישיבה מצביע על מעמדו וגדלותו בתורה של האדם.

סבר ר' יוחנן שמחייך - מלגלג הוא עליו, חלשה דעתו (של ר' יוחנן וע"י הקפדתו גרם ש)נפטר רב כהנא. למחר אמר להם ר' יוחנן לרבנן: ראיתם את הבבלי איך הוא עושה?! אמרו לו: כך דרכו (כך עשויות פניו שנראה כצוחק אך באמת לא צחק).

ברגע שמסתברת לר' יוחנן טעותו הוא פועל באופן נחרץ ביותר: "...על (עלה רבי יוחנן) לגבי מערתא (אל מערתו של רב כהנא בה היה קבור). חזא דהוא הדרא ליה עכנא (ראה שמסובב את פתחו נחש). אמר ליה: עכנא עכנא (נחש נחש) פתח פומיך (פיך) ויכנס הרב אצל תלמיד, ולא פתח. יכנס חבר אצל חבר, ולא פתח. יכנס תלמיד אצל הרב - פתח ליה. בעא רחמי ואוקמיה" (ביקש עליו רחמים והקימו).

רבי יוחנן מוצא את הנחש כרוך סביב פי המערה וחוצץ בינו ובין רב כהנא המת. פעמיים לא נענה הנחש לבקשותיו של רבי יוחנן לפתוח פיו ולאפשר לו להכנס ורק בפעם השלישית - נענה. הנחש, המסמל כאן את החטא, נענה רק אחרי שרבי יוחנן עובר תהליך תשובה ושינוי. רק אחרי שרבי יוחנן מצליח להפוך את נקודת המבט שלו ולראות בעצמו תלמיד ביחס לרב כהנא ולא רב או אף חבר - נפתחת בפניו הדרך. גביני עיניו המסתירות לו את מראה רב כהנא מסמלות עיוורון בדבר שלוקה בו רבי יוחנן בנקודה זו.

יחסו המקפיד של רבי יוחנן שסבר שרב כהנא במסכת הקושיות שהציב לפניו מלגלג ולא מקשה לשם בירור אמיתי של העניין - הוא זה שגרם למותו של רב כהנא. אך כשמתברר לרבי יוחנן שלא לעג היה בהתנהגותו של רב כהנא אלא "דרכיה הכי" - כך עשויות פניו שנראה כצוחק, מיד הוא עולה לקברו על מנת להחיותו, להתנצל לפניו ולהשיבו לביהמ"ד. אלא שבדרך ניצב הנחש.

הנחש הוא זה הכופה על רבי יוחנן את הבירור הפנימי העמוק. הוא זה שתובע ממנו לברר עם עצמו באיזה מעמד הוא ניצב בפני רב כהנא: האם כמורם ממנו (רב) כשווה לו (חבר) או ככפוף לו (תלמיד). רק כשהוא מבין שהקפידה שהקפיד על רב כהנא כשחשב שהוא לועג לו ובכך גרם למותו תוכל לתקון מתוך נמיכות הרוח וענווה שהן היפוכה של הקפדנות¹⁹ - סר הנחש - סר החטא והדרך פתוחה בפני רבי יוחנן²⁰.

רבי שמעון בר-יוחאי

א. "...יומא חד, ערב יוה"כ היה, והיו הכל טרודים, שלחו חכמים לבני העיירה בירי והוציאו את מיטתו (של רבי אלעזר בנו של רשב"י) והביאוהו למערה שהיה קבור בה אביו (לקברו). מצאו נחש שהיה מקיף את המערה. אמרו לה: עכנא עכנא פתחי פיך ויכנס בן אצל אביו. פתחה להם וקברוהו". (בבא מציעא פד, ע"ב)

19. ראה הלל ושמאי: "לעולם יהא אדם ענותן כהלל ואל יהא קפדן כשמאי" - שבת לא, ע"א.
20. הנחש המקיף את פי המערה מסמל גם את נקודת התורפה של רב כהנא שלא עמד בגזירת רב "קביל עלך דלא תקשי לרבי יוחנן שבע שנין" באופן מלא ומדויק.

ב. "כאשר מת (רבי יוסי בן רבי אלעזר בן רשב"י) הביאוהו למערת אביו והיה נחש מקיף את המערה. אמרו לו: עכנא עכנא פתח פיך ויכנס הבן אצל אביו. לא פתח להם. כסבורים העם לומר שזה גדול מזה יצתה בת קול ואמרה: לא מפני שזה גדול מזה אלא זה היה בצער מערה וזה לא היה בצער מערה". (בבא מציעא פה, ע"א)

מערת רשב"י ורבי אלעזר מוקפת נחש החוצץ בינם לבין הנכד - הבן רבי יוסי ואף בינם לבין שאר העולם כולו ש"לא היה בצער מערה". את ההסבר להפרדה המוחלטת אין העם יכולים להבין ללא בת קול שכן ההוא אמינא שלהם נובעת מהראיה הרווחת של הדברים.

מהו אותו "צער מערה" וכיצד מתקשר לנחש דווקא? רשב"י ובנו רבי אלעזר התחבאו במערה מפני גזירות הרומאים י"ב שנה, ועוד י"ב חודש עפ"י ציוויה של בת קול: "להחריב את עולמי יצאתם! חזרו למערכתם"²¹. שנים אלו מכונות בפי בת הקול במקומנו "בצער מערה" וכך עולה גם מדברי הגמרא בשבת²²:

"הלכו ונתחבאו במערה. נעשה נס ונברא להם חרוב ומעין, והיו פושטים בגדיהם ויושבים עד צווארם בחול. כל היום עסקו בתורה. בזמן תפילה היו מתלבשים ומתעטפים ומתפללים ואח"כ היו חוזרים ופושטים בגדיהם כדי שלא יבלו".
...שמע רבי פנחס בן יאיר חתנו (שיצא רשב"י מהמערה) ויצא לקראתו. הכניסהו לבית המרחץ בטבריא והתחיל מתקן את בשרו. ראה רבי פנחס סדקים בגופו התחיל בוכה ונשרו דמעותיו על בשרו של רבי שמעון וצעק מתוך כאב. אמר לו רבי פנחס: אוי לי שראיתך בכך. אמר לו: אשריך שראיתני בכך, שאילמלא ראיתני בכך לא מצאת בי כך".

התיקון הרוחני המיוחד אליו הגיעו במערה כרוך היה ב"צער" פיזי רב. בהתנזרות מחברה ומשפחה, בהסתפקות במועט שבמועט (חרוב ומיס) ואף בעינוי גופני (סדקים בגופו). מתשובת רשב"י לרבי פנחס בן יאיר חתנו אנו מבינים שללא הצער הקיצוני לא הייתה אפשרות להגיע להתעלות הרוחנית יוצאת הדופן אליה הגיעו: "שאלמלא ראיתני בכך לא מצאת בי כך".

התיקון הרוחני בו עסוקים רשב"י ובנו מהווה שליחות עפ"י דברי הי"שפת אמת²³ לפסוק: "וישלחהו ה' אלוקים מגן עדן לעבוד את האדמה"²⁴.

21. שבת לג, ע"ב.

22. שם, שם.

23. "שפת אמת" פרשת בראשית תרמ"ד.

24. בראשית ג', כג.

"ופירושו וישלחהו הוא שליחות גם כן, שהקב"ה שלח את האדם לתקן את העולמות השפלים".

תיקון זה משמעותו החזרת האנושות למצב שקודם החטא אלא שיעתה הוצרך להיות בצירוף של עבודה גשמית וזהו ענין תערובת טו"ר (טוב ורע) שעתה אחר החטא אי"י (אינו יכול) לבוא לשום השגה בלתי קדימת תיקון הגוף, בעוד שמקודם היה כולו רק תורה".

עבודת האדם עתה אחרי החטא צריכה לברר את העידית מתוך הזיבורית, את הרוח מתוך החומר והגשמיות ולהצליח להתעלות למדרגה של אדם קודם החטא. מספר נקודות בתיאור המערה מצביעות על כך שזו מגמת הבירור:

א. פרנסתם, כמו פרנסת אדם הראשון, תלויה לחלוטין בקב"ה ללא כל עמל ויגיעה מצד האדם. רשב"י ובנו יוצאים כביכול מהקללה של "בזיעת אפ"ך תאכל לחם" ומתפרנסים ישירות מפי ה'. אלא שבמקום השפע שנתון היה לאדם בגן עדן "מכל עץ הגן אכל תאכל" מחייב תהליך התיקון דווקא את ההיפך: הסתפקות במינימום ההכרחי לקיום - חרוב ומעין²⁵.

ב. "ויהיו שניהם ערומים ולא יתבוששו" - אצל אדם וחוה וכנגד זה - "היו פושטים בגדיהם ויושבים עד צוארם בחול" - אצל רשב"י ובנו.

אחרי החטא נאמר "ועש ה' אלוקים לאדם ולאשתו כתנות עור וילבישם"²⁶. פשיטת הבגדים במערה מסמלת את הנסיון לחזור למצב של קשר ישיר בין גוף לנשמה כמו קודם החטא - בלי לבושים. אך בתיקון נשמר הלבוש דווקא לרגע האינטימי ביותר שבין אדם לאלוקיו: התפילה.

ג. אדם הראשון חטא וגורש מגן עדן בערב שבת בין השמשות. רשב"י ורבי אלעזר יוצאים בפעם השנייה מן המערה בערב שבת בין השמשות, פוגשים זקן הרץ עם שני הדסים, אחד כנגד "זכור" ואחד כנגד "שמור"²⁷, ומבינים כי הדרך לתיקון העולם כולו היא בדרכו של הזקן בעוד דרכם דרך ליחידים היא.

"הרבה עשו כרשב"י ולא עלתה בידם"²⁸ מפני ש"די לעולם אני ואתה"²⁹. העולם לא צריך ולא יכול לנהוג כרשב"י ובנו, לעולם די בשניים כמוהם, אך יחד עם זאת דורש קיום העולם אנשים כמותם שיכולים לסבול את "צער המערה" על מנת להוביל אל העולם בדרך אל התיקון השלם. ואכן העולם נחלק לשניים: לאלו שהיו בצער המערה ולאלו שלא היו בו, **והחוצץ ביניהם הוא הנחש**. אותו נחש ממנו התחילה הנפילה. אותו נחש ממנו נובע הצורך בתיקון.

רשב"י ורבי אלעזר מצליחים להוציא את הנחש מחוץ למערה בה הם שוהים ולתקן בכך את חטא אדם הראשון, ואילו רבי יוסי ואיתו העולם כולו שלא הגיעו למדרגת התיקון שלהם נעצרים על פתח המערה ע"י הנחש שמסמל את החטא שטרם תוקן.

25. ראה גם רבי חנינא בן דוסא ש"די לו בקב חרובים מערב שבת עד ערב שבת" תענית כד, ע"ב.

26. בראשית ג', כא.

27. שבת לג, ע"ב.

28. ברכות לה, ע"ב.

29. שבת לג, ע"ב.

צדקה תציל ממות

"...שמואל ואבלט (שס חכס, נכרי וחוזכ צכוכציס כויכ - רש"י)
היו יושבים והיו הולכים כמה אנשים לאגם. אמר לו אבלט
לשמואל: אדם זה ילך ולא יבוא - יכיש אותנו נחש וימות.
אמר לו שמואל: אם מישראל הוא - ילך ויבוא.
עד שהם יושבים - הלך ובא.
קם אבלט השליך את משאו לארץ ומצא בתוכו נחש שחתוך
ומושלך בשני גזרים.
אמר לו שמואל (לאותו אדם שניצל): מה עשית?
אמר לו: כל יום היינו מטיילים ביחד ואוכלים (יחד). היום היה
אחד מאתנו שלא היה לו לחם והיה מתבייש. אמרתי להם (לבני
החבורה): אני אקום ואקח (את הלחם). כשהגעתי אליו עשיתי
עצמי כאילו לקחתי ממנו כדי שלא יתבייש.
אמר לו שמואל: מצווה עשית!
יצא שמואל ודרש: צדקה תציל ממות."

ומעשה שני מספרת הגמרא:

"רבי עקיבא היתה לו בת. אמרו לו החוזים בכוכבים: באותו יום
שתכנס לחופה יכיש אותה נחש ותמות. היתה דואגת לדבר
הרבה.
באותו יום (של חתונתה) לקחה סיכה (מראשה) נעצה בכותל
ונזדמן שנכנסה (הסיכה) בעינו של נחש. בבוקר כשהוציאה (את
הסיכה) היה (הנחש) נמשך והולך אחריה.
אמר לה אביה: מה עשית?
אמרה לו: בערב בא עני ודפק על הדלת. היו הכל טרודים
בסעודה ולא היה מי ששמע אותו. קמתי, לקחתי מנתי שנתת לי
ונתתי אותה לו.
אמר לה: מצוה עשית!
יצא רבי עקיבא ודרש: צדקה תציל ממות (שבת קנו, ע"ב).

שני הסיפורים הדומים מובאים בגמרא זה אחר זה אף כי בסדר כרונולוגי הפוך
שכן ר"ע - דור שלישי לתנאים, קודם לשמואל שחי בדור הראשון לאמוראים.
נקודות הדמיון בין הסיפורים בולטות מאוד:
בשני המקרים מדובר בגזירת מיתה ע"י נחש שאין יודעים את סיבתה ובשני
המקרים ההצלה באה בזכות מצות הצדקה.
בשני המקרים מדובר במצות צדקה מאותו הסוג: מתן בסתר הקשור באוכל נפש,
ולמרות הנוכחות של אנשים נוספים - הם היחידים שפועלים.

בשני המקרים מתגלה סיפור המעשה כתשובה לשאלת החכם, ובעקבות סיפור הדברים באה הכרזה ראשונה הפונה לבעל הדבר (האיש ובתו של ר"ע), והכרזה שנייה שהיא בבחינת לימוד לכלל - "יצא... ודרש: צדקה תציל ממות".

אך גם הבדלים מספר קיימים:
המודעות לסכנה - האיש העובר ליד שמואל ואבלט לא מודע כלל לסכנה האורבת לו, בעוד בתו של ר"ע "היתה דואגת לדבר הרבה".

ניתן לומר כי עקב דאגתה היא קשובה יותר למתרחש סביבה, אך ניתן גם לומר את ההיפך: למרות דאגתה עקב הסכנה הספציפית הנשקפת לחייה (הנחש) היא לא מאבדת את רגישותה לזולת.

העיתוי - בעוד שאצל האיש מדובר בחלק מהרוטינה היומיומית שלו - מעגל העבודה הרגיל - אצל בתו של ר"ע מדובר ביום יחיד ומיוחד - יום חתונתה, ולמרות זאת היא היחידה השומעת את העני ומתפנה לטפל בו.

המעשה - האיש עושה עצמו כאילו לוקח ממנו ומנמק את התנהגותו: "כדי שלא יתבייש",

בעוד בתו של ר"ע עושה מעשה בפועל: נותנת לעני את ארוחתה.

הופעת הנחש - גם לאחר הופעת הנחש, האיש לא מודע לו כלל עד שאבלט מוצאו חתוך ומושלך בשני גזרים בתוך תיקו. לעומת בתו של ר"ע שאמנם מודעת מראש לאפשרות הופעתו של הנחש (אך אין ביכולתה לדעת מהיכן ומתי בדיוק יופיע) היא בניגוד לאיש פוגעת ישירות בנחש, נועצת סיכה בעינו והיא אף מגלה אותו, מושכת את הנחש המת בעקבות הסיכה. שם נחש חתוך לשניים וכאן סיכה נעוצה בעינו.

מה משמעות הדברים?

לא בכדי בשני המקרים אין הגמרא מספרת על חטא ספציפי שבעקבותיו נגזרה גזירת המיתה. ההתעלמות מפן זה מחד, ותיאור מעשה הצדקה באופן בלתי תלוי בסכנה הנשקפת מאידך, באים למקד את ההתבוננות באחריות האישית המוטלת על כתפי כל אדם.

אדם עלול להיות צפוי למיתה בלי ידיעתו והדרך היחידה להתמודד עם גזירה זו היא בעשיית הטוב - "עשיית מצווה" - הן במעגל היום-יומי של החיים כחלק משגרת היום-יום (האיש), והן ברגעים המיוחדים של החיים בהם קיימת נטיה חזקה לעסוק רק בעצמנו (בתו של ר"ע).

המודעות לסכנה אצל בתו של ר"ע לא משנה את זרימת החיים הטבעית, את יחסה הבסיסי לזולת, בדיוק כמו אצל מי שלא מודע כלל לסכנה האורבת לו (האיש). לומר לנו שבכל מקרה האדם נדרש לממש את הבחירה שניתנה לו במעשים שכן הוא התחום עליו יש לו שליטה, ובחירה זו היא שתחרוץ בסופו של דבר את גורלו.

יתר על כן: דווקא מצות הצדקה באוכל נפש - דהיינו בצרכים הבסיסיים ביותר - היא המצילה ממות בשני המקרים.

אופן הניתנה - בסתר - בא להוציא שיקולים זרים הקשורים להיבטים חברתיים,

ומבטיח כי המעשה נעשה מתוך דאגה לזולת שלא יבוא לידי בושה ומעמיד את הנותן מול עצמו ומול קונו מתוך ענווה. ואכן גם האיש וגם בתו של רייע לא מספרים דבר על מה שארע עד שמתגלה הנחש, ומתוך שהמניעים טהורים לחלוטין יש בכוחה של המצווה להציל את העוסק בה, ולא עוד אלא שהיא גם מצריכה לימוד לכלל: "יצא... ודרש: צדקה תציל ממות".

התיקון

שני הסיפורים חושפים לא רק את מעגל ההתמודדות עם הנחש כפי שראינו אלא אף את מעגלי התיקון הקשורים לחטא אדם הראשון. החטא בבראשית כרוך בפיתוי, בגאווה, בראייה, בלקיחה מהאיסור ובאכילתו. כל אלה באים לידי תיקון בשני הסיפורים בהם אנו עוסקים:

הנחש מפתה את האשה לאכול מעץ הדעת בשיטות שונות (סתירת דבר ה', לגלוג וציניות או היתממות מעושה). הוא אינו מרפה - כדרכו של היצר הרע - עד שהאשה נענית.

ניתן לומר כי גם האיש בסיפור הראשון וגם בתו של רייע לא נענים לפיתוי היצר בדמות תירוצים מתירוצים שונים המזדמנים להם - האיש, הן אחד מרבים הוא וכל אחד מהנוכחים יכול לדאוג לנוקק, ובתו של רייע - יום חתונתה הוא וביום זה ודאי פטורה היא מלעסוק בצרכי עניים וכו' וכו'. העמידה כנגד הפיתוי הזמן היא היא המכה הנצחת לנחש.

ראוי לשים לב כמה שונה בתו של רייע מאותן בנות ציון עליהן מקונן הנביא ירמיהו ומוכיחן על דרכי הפיתוי בהם נקטו כדי "לצוד" את הבחורים, התנהגות שהובילה לחורבן בית ראשון.

"ויאמר ה' יען כי גבהו בנות ציון ותלכנה נטויות גרון (חטא הגאווה!) הלוך וטפוף תלכנה וברגליהן תעכסנה" (ישעיהו ג', טז). אומר המדרש באיכה רבה³⁰:

"וברגליהן תעכסנה: ר' יוסי אומר: שהיתה צרה צורת דרקיין (נחש!) על מנעליה. ורבנן אמרין: שהיתה מביאה זפק של תרנגול וממלאה אותו אפרסמון ונותנת אותו בין עקיבה למנעלה, וכשהיתה רואה בחורים היתה דופקת עליו והיה אותו הריח **מפעפע בהם כארס של עכנא** והיה ישעיהו אומר להן עשו תשובה עד שלא יבואו אויבים. אמרו לו: אם יבואו אויבים מה הם יכולים לעשות לנו..."

הפיתוי והגאווה שלובים זה בזה. לא זו בלבד שבנות ציון מפתות את הבחורים באמצעות צורת נחש ממש (כדעת רבי יוסי) ע"מ להזכיר את הנחש הראשון ולפתות ללכת בדרכו, או באמצעות ריח שהשפעתו כהשפעת דברי הארס החודרים של הנחש הראשון (כדעת חכמים) אלא שהן עושות זאת בראש כל חוצות ובראש מורם ומחציפות פניהן כנגד דברי ה'. אחזו דרכו של נחש במעשה העבירה, ובסיבתן בא החורבן.

30. פרשה ד, אות יח.

בתו של רי"ע כאמור מתרחקת מהפיתוי, באה בענווה ועסוקה במעשה מצווה: התיקון לחוה הראשונה ולבנות ציון גם יחד.

גאוות הנחש (אותה הזכרנו כבר במאמר זה) הבאה לידי ביטוי בעמידה הזקופה והמחציפה כנגד דברי ה'³¹ אי כפיפות הקומה אפילו בפני אלוקים היא המולידה את הכשלון. בסיפור הראשון נמצא הנחש "חתוך ומושלך בשני גזרים", סמל לשבירת אותה גאוה של עמידת יחיד מול יחיד כביכול.

הוא נמצא בחיקו של האיש מבלי שהלה ידע על כך כלל, כדרכו של נחש מאז העונש, שאינו בא עוד פנים אל פנים אלא מנהל מלחמת פנים באחור. בא בעקבו של אדם. בא עליו מאחור ובמסתור בניגוד דרכה של הגאוה שאפיינה אותו קודם. האיש שלא עושה מעשה בפועל אף לא פוגע ישירות בנחש והורגו בעוד בתו של רי"ע שעושה מעשה בפועל פוגעת ישירות בעינו של הנחש, בבבת עינו דהיינו באותה נקודה שהיא הפכית לה ולכן קוטלת אותו.

הראייה (גם עליה הרחבנו את הדיבור לעיל) היא נקודת הכשלון של חוה: "ותרא האשה כי טוב העץ למאכל וכי תאווה הוא לעינים..." היא מתפתה למראה עיניה. היא נמשכת אחר תאוות העין מסגלת לעצמה את עינו של נחש ומחליפה את הצו האלוקי בראייה האנושית.

בתו של רי"ע ערב חתונתה נועצת סיכה בעינו של נחש ובכך עוקרת את ה**ראיה** הפגומה, ועיי **נתינה** לעני במקום ה**לקיחה** האסורה ומניעת האוכל מעצמה. במקום האכילה האסורה נוטעת מחדש את **ראיית הצו האלוקי** במקום ה**ראייה האנוכית** המחטיאה, מחזירה את העולם לסדרו הנכון ומתקנת בכך את חטאה של חוה.

31. ראה דברי המדרש ובעקבותיו הפרשנים שקודם החטא היה הנחש "הולך בקומה זקופה" - מסכת עבודה זרה ג, ע"א.